

Menno Simons als pastoor

Bij het zoeken naar studiemateriaal over de jonge Menno moest ik steeds denken aan de verzuchting waarmee de heer Van Buijtenen, oud-rijksarchivaris van Friesland, me begroette toen ik als student hem vroeg welke archieven geraadpleegd konden worden voor mijn middeleeuwse Friese onderwerp. 'Weet u wel waar u aan begint?', vroeg hij; 'De bronnenarmoede is voor de Friese geschiedenis van vóór 1550 zo groot, dat het onderzoeken ervan geen kunde is maar een kunst, die vergeleken kan worden met die van een slager die leverworst moet maken zonder lever.'

Daar lijkt het inderdaad soms op, zeker ook in het geval van Menno Simons. Want over die man is ontmoedigend weinig te vinden, in het bijzonder ten aanzien van de periode vóór zijn Uytgang uit het pausdom. Daar is Menno zelf mede schuldig aan, aangezien hij in zijn geschriften, die grotendeels een apologetisch karakter hebben, uiterst karig is met mededelingen over zichzelf en zijn leven. Het is dat hij terloops nog heeft meegedeeld dat hij in 1524 op 28-jarige leeftijd tot priester werd gewijd, anders zouden we niet eens geweten hebben dat we hem in 1996 moesten herdenken. Maar het moet gezegd worden dat het vooral ook aan externe bronnen mankeert. Van Wonseradeel, de streek waarin Menno opgroeide en vervolgens een twaalfstal jaren als zieleherder actief was, zijn voor de eerste helft van de 16de eeuw bijzonder weinig archiefbronnen overgeleverd. In enkele gevallen kan dit probleem met een retrospectieve werkwijze nog wel eens omzeild worden, maar bij Menno lukt dat niet. Hij en zijn verwanten zijn immers ondergronds gegaan en daardoor administratief in het niets opgelost. We mogen wel aannemen dat alle familiebezittingen, voorzover die er waren, geconfisqueerd zijn, waardoor ook voor het vervolg de sporen van Simons' nakomelingen zijn uitgewist.

Dat betekent dat mijn verhaal niets anders kan bieden dan een omtrekkende beweging. Ik wil daarvoor een uitgangspunt zoeken in Menno's diskwalificatie van de katholieke geestelijkheid, waartoe hij ook zelf heeft behoord. Steeds komt het weer terug in zijn geschriften: 'het zijn hoogmoedige gezellen, dronkenlappen die hun tijd verdoen met spelen en rokken jagen; die één of twee jaar Latijn, rethorica of rechten gestudeerd hebben en van de Antichrist geschoren en bezworen zijn. Ze kunnen door hun vaste inkomsten uit rijke beneficiés een overvloedig, lui en lekker leventje leiden, en worden bovendien door alle mensen geëerd. Waarbij ze dankzij hun uiterlijk van tonsuur, grote kappen en lange tabberds de mensen voortdurend misleiden en hun met geprevel en valse reinheid

een rad voor ogen draaien.¹ Menno mocht graag schelden, was daar ook zeer bedreven in en heeft er zijn aanzien onder zijn volgelingen mee versterkt, die zich erover verkleumd hebben hoe hij zijn tegenstanders 'fijn de mond kon stoppen'.

Nu is kritiek op de clerus al zo oud als de Kerk zelf. De meeste van deze toevoegingen treffen we, om ons maar even tot opinieleiders uit de Nederlanden te beperken, al aan bij Jacob van Maerlant, Geert Groote en Erasmus van Rotterdam. Het zijn gemeenplaatsen, die overigens in een iets andere verpakking ook wel voor 17de-eeuwse predikanten gevonden worden. Toch mag die vaststelling ons niet meteen tot de conclusie voeren dat Menno deze woorden niet serieus bedoeld zou hebben. Dat is nu een keer het probleem met zulke topiek; omdat de boodschap al vaak gebracht is, hoeft ze in de ogen van de boodschapper nog niet onwaar te zijn. Laten we er daarom vooralsnog van uitgaan dat Menno zijn vuurpijlen op de clerus niet alleen om het uiterlijk effect afschoot. Voor een man met een ideaal van een gemeente zonder vlek of rimpel lijkt me de noodzakelijke overeenstemming tussen leven en leer van gemeenteleden én voorgangers zo essentieel dat daar als vanzelf scherpe aanvallen uit voort moesten komen op alle geestelijken die niet volgens het woord Gods een leven vol zorg, armoede, arbeid en vervolging leidden. Ongewijfeld heeft zijn latere leven onder het kruis die kritiek enorm versterkt.

De vraag is nu in hoeverre die kritiek, met name die op het rijke onbekommerde leven – ik laat die met betrekking tot het seksueel gedrag van de clerus maar achterwege omdat dat een aparte behandeling zou vergen –, gebaseerd kan zijn op ervaringen uit de tijd dat hij vicaris en pastoor was. Anders gezegd: heeft zijn kritiek, hoe triviaal ze ook mag klinken, niet tevens een meer specifieke achtergrond? Om daar een antwoord op te geven wil ik de inkomenssituatie van de Friese seculiere geestelijken omstreeks 1530 nader bekijken. De nadruk zal daarbij vallen – maar dan vergelijkenderwijs – op Pingjum en Witmarsum met hun naaste omgeving. Ik wil dat doen aan de hand van de informatieve, maar nog nauwelijks systematisch bestudeerde Beneficialboeken van 1543, waarin per dorp een opgave is gedaan van de vaste inkomsten voor het onderhoud van de kerk, de zielzorgende clerus, en de andere geestelijken die sine cure door het leven gingen.² Deze registers zijn gelukkig voor bijna geheel Friesland bewaard gebleven, ook voor Wonseradeel. Hoewel de notities niet voor elk dorp en elk fonds met dezelfde precisie zijn opgetekend, laten ze zich met enige reserve toch wel 'auswerten', ook voor de situatie zoals ze ca. tien jaar vóór de samenstelling moet hebben gegolden.

1 Zie o.a. Vos, *Menno Simons*, 15-19; en Goertz, 'Antiklerikale Argumentation', 160 vlg.

2 *Beneficialboeken van Friesland* (hierna aangehaald als *BB*) J. van Leeuwen ed. (2 dln, Leeuwarden, 1850).

De simpele feiten zijn bekend: Tussen 1 en 30 januari 1496, mogelijk ook nog eerder, in het najaar van 1495 is Menno Simons geboren in Witmarsum, zoals zijn naam al zegt, als zoon van een zekere Simon.³ Volgens zijn eigen mededeling had hij een broer, Peter genaamd, die bij het beleg van Oldeklooster om het leven is gekomen.⁴ Die broer Peter zal wel het uitzicht hebben gehad om zijn vader in het boerenbedrijf op te volgen, zodat voor Menno een geestelijke carrière uitgestipeld kon worden. Dat bleef ondanks Luthers optreden nog een aantrekkelijk perspectief in de jaren twintig van de zestiende eeuw. De eerste anticlericale geeluiden horen we in Friesland immers eigenlijk pas tegen 1530.⁵

Op 26 maart 1524 is Menno dan in Utrecht tot priester gewijd. Omdat zo'n wijding doorgaans niet werd verleend als de kandidaat niet over een *titulus*, zeg maar een aanstelling in een kerkelijk ambt kon beschikken, nemen we aan dat hij daarna meteen aan het werk kon als vicaris van Pingjum, het dorp van zijn vader. Die titel van vicaris kan aanleiding geven tot misverstanden. In Holland en Utrecht werd daarmee meestal een priester zonder zielzorg aangeduid, die wettelijk een aantal memoriemissen opdroeg voor één of meer overledenen, in opdracht van een individu, een familie of een broederschap.⁶ In Friesland echter was vicaris echter de benaming voor een zielzorger: namelijk de assistent van de pastoor, welke we vandaag de dag de kapelaan zouden noemen.⁷ De titel, letterlijk van plaatsvervanger, dekt hier werkelijk de functie. In de Oudfriese en Nederlandstalige bronnen wordt meestal de term jongerpriester gehanteerd. Begrijpelijk, omdat de geestelijke in kwestie vaak jonger was dan de pastoor. Die laatste benaming geeft meteen ook aan dat – anders dan in veel omringende gebieden – de pastoor in Friesland vrijwel altijd resideerde. De veelgehoorde klacht van absenteïsme – en de daarmee in verband staande – cumulatie van beneficies door hoge geestelijken, is op het Friesland van die dagen niet van toepassing.⁸ Dat geldt ook voor Pingjum, want Menno maakt er melding van dat er hier een pastoor was die meer van de Bijbel wist dan hij.

Grote vraag is hoe Menno aan zijn vicarisplaats gekomen is en waar hij zijn op-

3 Voor de basisgegevens, zie: Vos, *Menno Simons*, 1, 166 vlg., 171, 184; verg. Krahn, *Dutch Anabaptism*, 16.

4 Het betreft Peter Simons van Tirns: Vos, *Menno Simons*, 12.

5 Woltjer, *Hervormingstijd*, 79-81; Mol, *Friese huizen*, 209: op 28 september 1530 schrijven de met de commanderij van Nes (bij Akkrum) verbonden priesterbroeders/pastors van de Duitse Orde te Nes hun superieur in Utrecht dat de wereld de geestelijken en kloosters minacht'. *ende de veragheringhe meer inder tyt wasset dan vermindert*.

6 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 336, 341.

7 Over de seculiere geestelijkheid in Friesland in de zestiende eeuw, zie: Theissen, *Centraal gezag*, 282-285; en Woltjer, *Hervormingstijd*, 57-67; verg. Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen* II, 149.

8 Woltjer, *Hervormingstijd*, 63.

leiding heeft genoten. Wat heeft hij in de zo belangrijke vormende jaren tot zijn 28ste gedaan? Menno heeft in elk geval geen universiteit bezocht. Tot voor kort hadden we het idee dat weinig Friese geestelijken in deze tijd een academische opleiding hebben gevolgd. De kerkhistoricus Post had becijferd dat slechts een vijfde van hen zover is gekomen.⁹ Uit recent onderzoek van Samme Zijlstra is echter gebleken dat dit cijfer veel te laag is, omdat niet iedere student ook een titel wist te behalen.¹⁰ Zowat 45% van de Friese geestelijken blijkt een universitaire studie te hebben gevolgd, overigens niet in de eerste plaats in de theologie. De meesten hebben zich toegelegd op de beide rechten, wat meteen aangeeft dat ze in hun functie ook verwachtten met algemene bestuursproblemen te maken te krijgen.

Menno was er echter niet bij. Konden zijn ouders het niet betalen, of was hij tevreden met de studiemogelijkheden dichterbij huis? Ik vermoed het eerste. Zijn vader zal geen rijke eigenerfde zijn geweest, want anders was Menno wel in Pingjum geboren in plaats van in Witmarsum, waarheen zijn vader kennelijk was verhuisd. Eigenerfden blijven immers altijd zitten waar ze hun goederen hebben.

Vos en anderen hebben de suggestie gedaan dat Menno zijn opleiding kreeg bij de Premonstratenzer kanunniken (ook wel Norbertijnen of Witheren genoemd) van het klooster *Vinea Domini* alias het Zand, ten westen van Pingjum.¹¹ Dat is niet onmogelijk, maar toch niet zo waarschijnlijk. Voorzover ik daar berichten over heb gevonden, gaven kloosters in deze tijd alleen onderwijs aan degenen die wensten in te treden. Wel mogen we ervan uitgaan dat Menno een goede relatie met de Zandster Witheren heeft gehad. Hun klooster, dat als proosdij een *dépendance* vormde van de grote abdij Mariëndal te Lidlum, kreeg wegens overstromingsgevaar in 1509 definitief toestemming van het Hof van Friesland van de oorspronkelijke vestigingsplaats ten westen van Pingjum te verhuizen naar een leegstaand gasthuiscomplex binnen Bolsward.¹² Er zouden toen, zo weten we, tien kanunniken naar Bolsward vertrokken zijn met achterlating van twee broeders voor het werk op de kloosterhoeve én voor de zielzorg. Dat is een aanwijzing dat de pastoor van Pingjum in deze tijd nog steeds een Witheer was. In 1399 wordt gemeld dat de kerk van Pingjum door kanunniken van dit klooster

9 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 53-54.

10 Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 81.

11 Vos, *Menno Simons*, 8; Vos noemt hier ook de – m.i. zeer onwaarschijnlijke – mogelijkheid van scholing in de Cisterciënzer abdij Bloemkamp bij Hartwerd, en het tertiariessenconvent Oegklooster bij Bolsward; verg. Voolstra, 'Verlichting, bekering en beroeping', 19.

12 Over het klooster *Vinea Domini*, zie: Backmund, *Monasticum* II, 227-229. Het plan tot verhuizing naar Bolsward bestond reeds in 1494, maar het kon eerst in 1509 gerealiseerd worden: Andela, *Pingjumer Halsband*, 14-15.

bediend placht te worden, en er is geen reden om aan te nemen dat daarin nadien verandering is gekomen.¹³

Dat betekent overigens niet dat de vicarie vanouds ook in handen van de Witheren is geweest. Integendeel, in vrijwel alle plaatsen waar het pastoraat door een klooster werd verzorgd, was de jongerpriester een wereldgeestelijke, gekozen door de gemeente, in overleg met de pastoor.¹⁴ Als zoon van een voormalige parochiaan zal Menno een streepje voor hebben gehad toen er zich een vacature voor een jongerpriester voordeed in Pingjum. De later Doperse leidsman geeft in nogal negatieve bewoordingen weer hoe men op zo'n stek terecht kon komen: 'De een heeft een zoon, de ander een broeder, de derde een neef, de vierde heeft een partij bier of wijn ontvangen, de vijfde geld en gaven. En als zij wel geaccordeerd zijn, dan wordt hij geroepen met heerlijke begroeting, met deze beroepsbrieven en grote bierjolen.'¹⁵ Men zou het ook anders kunnen benaderen, maar zeker is dat relaties, netwerken en tegenprestaties een belangrijke rol speelden bij het winnen van de gunst der keuzeheren.

Als hij dan niet in opleiding bij de Norbertijnen is geweest, ligt het het meest voor de hand om te veronderstellen dat hij zijn opleiding op de stadsschool van Bolsward heeft genoten. Ook de in 1518 overleden geleerde dr. Johannes Sextinus, vriend van Erasmus, lijkt daar zijn basisvorming te hebben opgedaan; dus zo slecht kan dat niet geweest zijn.¹⁶ Vervolgens kan Menno dan in de leer zijn gegaan bij zijn eigen pastoor, heer Aesgo die tussen 1509 en 1520 voor Witmarsum geattesteerd is¹⁷, of bij een andere kundige zieleherder in de omgeving. In dit verband wil ik er alvast op wijzen dat Menno niet de enige aspirant-priester van zijn generatie uit Witmarsum was. De adellijke Watze van Aelua, zoon van de machtige grietman van Wonseradeel Epe van Aelua, en broer van de latere grietman Tjaard, die overigens beiden ook in Witmarsum woonden, op Aelua state, zou dezelfde roeping volgen.¹⁸ Hij was wellicht een jaar jonger, want hij schreef zich in 1513 in aan de universiteit van Leuven, en sloot zijn studie af met een magisterstitel.¹⁹ We mogen toch wel aannemen dat deze Watze en Menno elkaar gekend hebben. De ironie van de geschiedenis wil dat Watze in 1536 tot opvolger van Menno werd benoemd; hij treedt althans in 1536 op als pastoor van Witmarsum.²⁰

13 Verwijs, *Oorlogen Albrecht van Beieren*, 531.

14 Mol, 'Johanniters fan Snits', 134.

15 Frerichs, 'Menno's verblijf', 39.

16 Meesters, 'Petri- en Pauliprebinde', 44-45.

17 Provinciale Bibliotheek Leeuwarden, Hs. 1466 s.v. Witmarsum. Met dank aan drs. O.D.J. Roemeling te Hurdegaryp, die mij op deze bron attent maakte.

18 Noomen en Verhoeven, 'Aelua', 149.

19 Zie het overzicht van Friese studenten in de database bij de studie van Zijlstra, *Het geleerde Friesland*.

20 Mr. Watze van Aelua wordt vermeld als pastoor van Witmarsum op 9 maart 1536: Rijkar-

Al kreeg Menno dan geen universitaire studiekansen, hij moet toch een veel-belovende jongeman zijn geweest en zich onder begeleiding tot een betrouwbare priesterkandidaat hebben ontwikkeld. Anders zou hij nooit het vicariaat van Pingjum hebben verkregen. Sjouke Voolstra wil ons doen geloven dat dit qua inkomen een doorsnee-beneficie zou zijn geweest.²¹ Dat is echter niet juist. Het behoorde tot de meest aantrekkelijke startposities van heel Friesland. Dat heeft onder meer de maken met de ouderdom. Het zou te ver voeren hier diep in te gaan op de ontwikkeling van vicarieën; in zijn algemeenheid gaat het om afsplitsingen van pastoorbeneficies, meest uit de 14de en 15de eeuw, waarbij het basisinkomen, in de vorm van landrenten, verder werd aangevuld met schenkingen uit het kerkefonds of van een aantal rijke parochianen.²² In het algemeen geldt daarbij: hoe ouder de vicarie, des te rijker haar vermogensfonds. Welnu, de vicarie van Pingjum was een oude instelling, getuige de oudste kerkenlijstjes van Westergo die er al melding van maken voor de 13de eeuw.²³ Dat vinden we weerspiegeld in het vermogen van 52,5 pondematen (ruim 20 ha.) landbezit, dat los van de *accidentalia* – waarover verderop meer – in 1543 een basisinkomen garandeerde van 70 caroligulden per jaar.²⁴ Negen van de tien jongerpriesters en vier van de vijf Friese pastoors zouden op zo'n inkomen ja-loers zijn geweest.²⁵ En daar hoorde ook nog het gebruik van een eigen ambts-woning bij. In de literatuur wordt wel de indruk gewekt dat Menno als vicaris bij de pastoor inwoonde. Maar ook dat is een misvatting. Hij heeft ongetwijfeld talloze malen de pastorie bezocht om er te converseren, te eten, te drinken en wie weet, ook te dobbelen, maar hij had de beschikking over een eigen woning met bijbehorende boerderij, het vicarishuis, dat ook met zoveel woorden in de Beneficiaalregisters wordt genoemd.²⁶

Wat nu ten aanzien van de rijkdom voor de vicarie van Pingjum kan worden geconcludeerd, is in nog sterkere mate van toepassing op het pastoraat van Witmarsum. Dat was bijzonder goed gedoteerd. De Beneficiaalboeken maken melding van een oppervlakte van 30,5 pondemaat (12 ha.) welke de pastoor voor eigen rekening kon uitbaten, en ruim 63 pm (ruim 23 ha.) verpacht land, alles op

chief in Friesland, Leeuwarden, Archief van het Hof van Friesland, YY 2, p. 222. Met dank aan drs. O.D.J. Roemeling.

21 Voolstra, 'Verlichting, bekering en beroeping', 21.

22 Hoe zo'n jonger leen tot stand kwam, is goed op te maken uit de stichtingsoorkonde met betrekking tot de vicarie van Kornjum uit 1482: *Oudfriese oorkonden* IV, nr. 60.

23 Muller, *Indeeling bisdom Utrecht*, 338. Voor de datering, zie: Van Buijtenen, 'Dekanaat Bolsward', 87.

24 *BB I*, 304-305.

25 Verg. Mol, *Friese huizen*, 180-181; en Mol, 'Johanniters', 141-145.

26 *BB I*, 302.

de best renderende zavelgronden van de streek.²⁷ Eén en ander leverde, los van de inkomsten uit offers, memoriediensten en andere accidentalia, een jaarlijks basisbedrag op van 125 caroligulden. De stedelijke pastoraten buiten beschouwing gelaten, kunnen we dit beneficium tot de top drie van Friesland rekenen. Alleen de pastoriegoederen van Minnertsga leverden volgens mijn berekeningen jaarlijks meer op.²⁸

Die rijkdom is op verschillende ontwikkelingen en omstandigheden terug te voeren. Allereerst is er het geografisch-landbouwkundige aspect. Binnen het terpengebied, waar het economisch zwaartepunt van Friesland lag, golden de zavelige hoge kwelderruggen aan de west- en noordzijde als de vruchtbaarste gebieden. Dat is in feite nog steeds zo. Tot op de dag van vandaag wordt rondom Pingjum, Arum en Witmarsum akkerbouw bedreven: deze streek staat bekend als de kleine Bouwhoek. En binnen de dorpen op deze ruggen behoorden de beste landen vrijwel altijd aan de plaatselijke elite en de kerk.²⁹ Dat dit tot reusachtige verschillen kon leiden, blijkt als we naast de opbrengst van een pondemaat kerkeland in Witmarsum in 1543 (28 stuivers) die van het niet eens zo ver af liggende Wonseraardeelster knipkleidorpje Dedgum noemen, te weten 14 stuivers, om maar te zwijgen van armoedige dorpen in het zompige laagveengebied als bijvoorbeeld Oldeouwer, waar de pondemaat pastoriek land tegelijkertijd 8 stuivers deed.³⁰

Een tweede factor is de ouderdom. De Witmarsumer Sint Maartenskerk kan tot de oudere godshuizen van Friesland worden gerekend, wat onder meer blijkt uit het patrocinium. De Friese kerken uit de eerste stichtingsfase zijn namelijk alle gewijd aan een heilige die in verbinding gebracht kan worden met een Rijksabdij of een ander Frankische instelling van waaruit de kerstening georganiseerd en ondersteund werd.³¹ Zoals Bonifatius naar Fulda verwijst, Willibrord naar Echternach en Vitus naar Werden, zo is Sint Maarten te relateren aan het bisschoppelijke missioneringscentrum in Utrecht. Witmarsum is een eigenkerk van de Utrechtse bisschop geweest, precies zoals de kerken van Bolsward, Franeker, Dokkum, Sneek, Kollum en nog heel veel meer.³² Zij werd samen met de eveneens oude, naburige kerken van Arum, Kimsward en Pingjum vermoedelijk reeds in de 11de eeuw overgedragen aan de Benedictijnse Sint Paulusabdij te Utrecht, die ze sindsdien in een apart dekenaat bestuurde.³³ Met die ouderdom nu corre-

27 *BB I*, 310-311. Zie voor de lokalisatie de binnenkort te verschijnen *Prekadastrale atlas fan Wûnseradiel*.

28 Verg. *BB I*, 316-318.

29 Noomen, 'Consolidatie', 98-101.

30 *BB I*, 285 (Dedgum); II, 19-20 (Oldeouwer).

31 Noomen, *Koningsland en heiligenland* (te verschijnen).

32 Zie de inventarisatie van Verhoeven, 'Kerkpatrocinia'.

33 Muller, *Indeeling bisdom Utrecht*, 574.

spondeert de grootte. Bij de afsplitsing van jongere parochies werd de moederkerk immers zoveel mogelijk ontzien. Witmarsum hoorde met zijn 55 boerderijen tot de grootste parochies van Westergo.

Het pastoraat van zo'n parochie was derhalve in materieel opzicht zeer begerenswaardig. Maar wie besliste daarover? Het patronaatsrecht werd in principe uitgeoefend door de Benedictijnen van de Sint Paulus-abdij. Maar in de praktijk waren deze niet geïnteresseerd in de personen aan wie de zielzorg in Witmarsum en de naburige dorpen werd toevertrouwd; als er maar voor hun aanstelling werd betaald. Voor de keuze van de pastoor lieten ze daarom de plaatselijke aanzienlijken, die vrijwel altijd ook als kerkvoogden optraden, de voordracht doen. In Witmarsum mogen we aannemen dat de plaatselijke hoofdelingsfamilie Aelua, die we overigens tot de toplaag van Friesland kunnen rekenen, over de doorslaggevende stem beschikte.³⁴ Dat ligt te meer voor de hand omdat uit de bezitsreconstructie is gebleken dat de woonstee van deze familie pal naast de kerk lag en haar goederen zodanig bij de pastorie- en vicariegoederen aansloten dat het lijkt alsof we van oorsprong met een reusachtig geheel te maken hebben: een groot complex dat de kern van het huidige dorp omvatte. Het voert te ver om hier te bediscussieren hoe oud die Aelua-machtspositie precies was en hoe men zich de oorspronkelijke samenhang met de materiële infrastructuur van de parochiekerk moet denken. Maar voor het begin van de 16de eeuw staat zonder meer vast dat de Aelua's het in de kerk voor het zeggen hadden. Dat bleek al uit de benoeming van één van hen, mr. Watze, tot opvolger van Menno in 1536.

Terugblikkend op herderschap in dienst van de Antichrist meldt Menno dat hij als een prins van Babel leefde. Uit zijn woorden kan zelfs afgeleid worden dat hij populair was bij zijn schaapjes. 'De wereld had mij lief', schrijft hij; 'op gastmalen en in synagogen was de beste plaats voor mij; mijn woord triomfeerde in alle zaken.'³⁵ Ongetwijfeld was hij ook toen reeds een vakkundig redenaar, prediker en debater. Maar of hij alleen op grond daarvan met succes naar de pastoorplaats van zijn geboortedorp heeft kunnen dingen, is de vraag. *Conditio sine qua non* daartoe was een goede relatie met de familie Aelua.

Die was, zoals de meeste adelsgeslachten, goed katholiek, of liever zij zou het worden. Let wel, met katholiek kan niet het orthodoxe katholicisme bedoeld worden dat we uit de tijd van de contra-reformatie kennen. Zoals in de literatuur al

34 Ook in andere oude parochies waar het patronaatsrecht oorspronkelijk in handen was van de bisschop of van kloosterinstellingen, oefenden plaatselijke hoofdelingsfamilies veel invloed uit op de gang van zaken in de kerk en wisten zij er vaak genoeg verwanten als pastoor benoemd te krijgen. Behalve voor Witmarsum (Aelua) zijn zulke relaties gedocumenteerd voor Heeg (Harinxma), Jorwerd (Fons): Noomen en Verhoeven, 'Aelua' 159-160; en Stiens (Aebinga): Noomen en Verhoeven, 'Aebinga', 144.

35 *Uyt Babel gevloeden*, 37; Vos, *Menno Simons*, 17-19.

is benadrukt, heeft grietman Epe van Aelua, zijn pastoor en vicaris, toen die in 1527 op het bezit van verboden Lutherse boeken werden betrapt, via de procureur-generaal laten aanpakken.³⁶ Maar op de evangelische prediking zal hij geen aanmerkingen hebben gehad. Bijbels preken in erasmiaanse geest was in die jaren onder de geleerde clerus in Friesland niet ongewoon, ja zelfs in de mode: de uit een adellijke familie afkomstige pastoor van Arum, Bocke Donia, ondertekent zijn stukken in deze tijd als *evangelista*.³⁷ Pas na de reboelje van Oldeklooster gingen men zich daar tegen keren, getuige de opmerkingen die op de Landdag van 1535 werden gemaakt over de gewone pastoors en vicarissen: zij zouden 'lange kwalijk en tegen het Woord Gods gepredikt hebben en goede schamele harten verleid, waardoor ze mede verantwoordelijk zouden zijn geweest voor het optreden van de Dopers'.³⁸ Menno zal dus niet de enige zijn geweest met rekkelijke opvattingen. Als hij zijn in 1526 ontstane twijfel aan het dogma van de transsubstantiatie en kritische overweging van andere geloofswaarheden, niet al aan de volle openbaarheid prijs gaf, hoeft hij geen argwaan bij de lokale heren te hebben opgewekt. Integendeel, hij kan zich met een bijbelse benadering extra populair hebben gemaakt. Die indruk wekt hij ook wel in zijn spaarzame opmerkingen.

Bijbels preken hield wel in dat aan de voorbede voor de doden minder waarde werd gehecht. Een onderzoek naar de pieuze bestedingen in de testamenten die voor Friesland bewaard gebleven zijn, heeft uitgewezen dat juist in deze jaren testateurs, ook als ze tot onverdacht katholieke families behoorden, veel minder interesse hadden in reeksen memoriemissen, waarmee hun ziel op korte of lange termijn uit het vagevuur gered zou kunnen worden.³⁹ Zoals de reeds vaak geciteerde Auck Petersdochter het in haar testament uit 1534 formuleert als ze zegt dat ze geen achterdaden wil hebben behalve de begrafenisplechtigheid en haar maandstond, die dan zo eenvoudig moeten zijn als die van de allerarmste in de stad: want 'ik ben er van verzekerd dat de allerkleinste druppel bloed van Christus genoeg is voor mijn zieleheil'.⁴⁰

Dat had echter belangrijke financiële consequenties voor de clerus. Tot dusver heb ik het bij het bespreken van inkomsten alleen gehad over vaste opbrengsten uit landbezit. Maar we moeten ons goed realiseren dat geestelijken een groot ne-

36 De 'Opmerkingen' van De Hoop Scheffer, 109-112, zijn door vrijwel iedereen op dit punt nagevolgd (verg. Voolstra, 'Verlichting, bekering en beroeping', 24). Ze kloppen echter niet, in zoverre Tjaard van Aylva (Aelua) aangewezen wordt als 'inquisiteur'. Tjaard werd eerst tot grietman van Wonseradeel benoemd na de dood van Epe in 1535: Noomen en Verhoeven, 'Aelua', 149.

37 Vriendelijke mededeling van drs. P.N. Noomen.

38 *Documenta Anabaptistica Neerlandica* I, 45.

39 Mol, 'Friezen en het hiernamaals', 199, 208.

40 *Friese Testamenten*, nr. 137, p. 275; verg. Woltjer, *Hervormingstijd*, 90.

veninkomen konden halen uit de *accidentalia*, wat in het Middelnederlands zo aardig het *onwis* heet.⁴¹ Voorzover we ze kunnen reconstrueren waren daarin substantieel de vaste offerandes op de quatertempredagen (de zogenaamde vier tiden) en de vier belangrijkste Christelijke feesten. Het meeste werd tot ca. 1530-1540 echter gehaald uit de bijdragen in contanten of in natura die werden geleverd voor de meer of minder plechtige dodenmissen die voor overleden parochianen moesten worden opgedragen. Elke parochie kende haar eigen regels ten aanzien van wat de gemiddelde parochiaan, naar stand en draagkracht, als minimum moest laten uitvoeren en bestellen. Men spreekt in de bronnen altijd van achterdaden.

Die zijn niet altijd geëxpliciteerd omdat ze naar zede en plege waren. Voor het dorp Koudum in Frieslands Zuidwesthoek hebben we daar echter wel informatie over.⁴² Naast de plechtige mis op de uitvaart, de zevende dag, de maandstond en de jaarstond in de eerste maand moest daar voor iedere volwassene dode elke dag een stille mis worden gehouden, en daarna alle weken drie maal tot het jaar rond was; elke mis te betalen met een roggebrood en een groot stuk boter. De herdenking in de volgende jaren stond geheel vrij maar van vermogende parochianen werd verwacht dat ze tenminste een eeuwig memorie bestelden waarvan de betaling in brood of boter of in contanten werd vastgelegd op hun zate.

Men kan zich voorstellen, welk een drukte deze dodencultus aan de plaatselijke clerus gaf (die bij plechtige missen in zijn geheel aantrad). Elke priester was bij wijze van spreken haast alle dagen wel met een zielemis besteld, als hij al niet de hoog- of vroegmis op een van de honderd zon- en feestdagen moest verzorgen; meer dan één mis mocht een priester per dag ook niet opdragen (vandaar dat de clerus zo talrijk moest zijn). Verder wordt uit dit voorbeeld wel duidelijk welk een bijdragen deze vorm van heilsverzekering van de parochianen vroeg. Daarbij moet overigens wel bedacht worden dat de armenzorg mede uit deze inkomsten werd gefinancierd. Afgezien daarvan, in Koudum en in tal van andere plaatsen wordt in 1543 gemeld dat het de gemeente zwaar valt zo vaak te offeren.⁴³ Vandaar dat in het Beneficiaalboek het voorstel wordt gedaan de eigenerfden deze achterdaden te laten afkopen met het forse bedrag van 4 caroligulden.

Voor tal van dorpen nu wordt in het Beneficiaalboek van 1543 verontrust gemeld dat er geen nieuwe memories worden gevestigd en dat een deel van de oude eeuwige memories al sinds acht tot tien jaar niet meer worden betaald; of

41 Zie bijv. de gegevens voor de pastorie en de vicarie van Dronrijp: *BB I*, 332-333. Verg. Mol, *Friese huizen*, 180-181 (betreft de inkomsten van de Duitse Orde-pastors).

42 *BB I*, 448-459.

43 In Dronrijp wordt voor de vicarie gemeld dat de *accidentalia* '... nu binnen corten jaeren vermindert zyn by datse plaegen': *BB I*, 333. Zo ook in Longerhouw waar sommigen hun eeuwige memories al sinds acht of tien jaar niet meer betalen: *BB I*, 293.

tenminste dat men al lange tijd bijzonder laks is met betalingen: 'hetwelk God mag beteren.'⁴⁴ Voor de geestelijkheid van de arme parochies was dat een ramp. Het is niet voor niets dat juist de pastoors en vicarissen uit de dorpen in het Lage Midden en het Zand- en Veengebied, met een vast inkomen van minder dan twintig caroligulden, het uitvoerigst over deze ontwikkelingen zijn – zoals ook zij ons trouwens het vaakst over de inhoud van de *accidentalia* informeren. Ik neem aan dat veel van deze geestelijken nu juist niet de erasmiaanse of lutheraanse twijfel aan het grensnut van reeksen dodenmissen op hun kudde overgedragen hebben. Dat zou hun materiële basis nog smaller gemaakt hebben dan die al was. Zij konden geen leven leiden als prins van Babel.

De zielzorgers in de volkrijke en draagkrachtige parochies merkten natuurlijk ook wel iets van het opdrogen van deze inkomstenbron. Maar juist zij konden dat makkelijker opvangen, omdat hun basisinkomen uit landbezit door de geleidelijke prijsstijgingen in deze tijd steeds hoger werd. Er is al vaak op gewezen, o.a. door Mellink dat de jaren 1527-1530 als crisisjaren bekend zijn vanwege misoogsten en het stokken van de graanaanvoer in de Oostzee door oorlogsomstandigheden; wat met name voor de paupers en handwerkers in loondienst enorme moeilijkheden zou hebben veroorzaakt en hen gevoelig kunnen hebben gemaakt voor revolutionaire en chiliastische prediking.⁴⁵ In hoeverre de Friese armen en landarbeiders daar de invloed van hebben ondervonden, staat nog nader te bezien. De keerzijde van de prijsstijgingen was echter wel dat de landbezitters, met name in de vruchtbare gebieden, hun inkomsten uit grond langzaam maar zeker zagen stijgen.⁴⁶ Dat geldt dus ook voor de pastoors en vicarissen met hun agrarische vermogensfondsen.⁴⁷ Waar hun land in 1520 niet meer dan 12 tot 14 stuiver per pondemaat opbracht, konden ze twintig jaar later gemiddeld 28 stuiver incasseren. In de minder vruchtbare gebieden stegen de prijzen ook wel maar lang niet zoveel, met als gevolg dat de verschillen groter werden. Natuurlijk waren de prijzen van de eerste levensbehoeften in de tussenliggende tijd wel meegestegen, maar per saldo zagen de rijkere zielzorgers hun traktement toch groeien, terwijl die van hun arme collega's achterbleven.

44 Zo klaagt bijvoorbeeld de pastoor in Wergea (Idaarderadeel): 'Item, hoewel Keyserlycke Majesteys placate scerpelicken mandeert, dat men die geboeden Goedts ende kustuymen der Heyliger kercke holde, nochtans de gemeene man meeste paert ganslycken afftrecken kerckpacht, offer, tyden, jaerwanden, achterdaden ende andere accedentia als vanoudts is gewoenlyck geweest; twelke myn Genadige Heer om Goids wille moegen in beteringe stellen': *BB I*, 122; verg. Eagum: *BB I*, 118.

45 Mellink, *Wederdopers*, 1-19.

46 Zie hierover: Mol, *Friese huizen*, 193-196.

47 Mol, 'Johanniters', 144-145.

Kortom, als Menno het in zijn geschriften heeft over het luxe leventje dat de geestelijken in dienst van de Antichrist leiden, daarbij refererend aan zijn eigen bestaan als domme prediker in de jaren tot 1536, dan kunnen we dat verbinden aan de specifieke situatie in een van de rijkste agrarische gebieden die Friesland toen kende, in de grootste en meest draagkrachtige agrarische parochies van die tijd. De zielzorgers daar moeten materieel inderdaad een betrekkelijk zorgeloos bestaan hebben geleid in de jaren dertig en veertig. Dat gaat niet op voor het gros dat in kleinere parochies op de klei of in de grote maar arme dorpen in het uitgestrekte zand- en veengebied van Friesland werkzaam was. Ik heb de indruk dat veel van zijn voormalige welgestelde collega's min of meer onorthodox predikten in dezelfde tijd dat Menno de bijbel had ontdekt. Wat hij hen, en later ook de voorgangers van andere protestantse richtingen die onder zorgelozer omstandigheden opereerden, verwijt, komt in zijn geschriften pregnant naar voren, namelijk dat zij in relatieve luxe een evangelische vorm van kritiek uitoefenen zonder daar voor hun eigen leven consequenties aan te verbinden. Voor ons ontleent hij betekenis aan het feit dat hij dat laatste nu juist wel gedaan heeft.

Bronnen en literatuur

- H.A.M. Andela, *Van Pingjumer Halsband 1287 naar Huylckenstein 1979* (Bolsward, 1979).
- L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland* (2 dln; Leeuwarden, 1915).
- N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense II* (Straubing, 1952).
- Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed. (2 dln; Leeuwarden, 1850).
- Documenta Anabaptistica Neerlandica I: Friesland en Groningen (1530-1550)*, Kerkhistorische Bijdragen 6, A.F. Mellink ed. (Leiden, 1975)
- G.E. Frerichs, 'Menno's verblijf in de eerste jaren na zijn uitgang', *Doopsgezinde Bijdragen* 1905, 39.
- Friese testamenten tot 1550*, G. Verhoeven en J.A. Mol ed. (Leeuwarden, 1994).
- H.-J. Goertz, 'Der fremde Menno Simons. Antiklerikale Argumentation im Werk eines melchioritischen Täufers', in: I.B. Horst, *The Dutch dissenters. A critical companion to their history and ideas*. Kerkhistorische Bijdragen 13 (Leiden, 1986) 160-176.
- C. Krahn, *Dutch Anabaptism: Origin, Spread, Life and Thought (1450-1600)* (Den Haag, 1968).
- ✕ G.L. Meesters, 'De Petri- en Pauliprebinde te Boalsert – It Hettema-Heremalien', *Genealogysk Fierboek* 1990, 36-62.
- A.F. Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden* (Groningen/Djakarta, 1953).
- J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden, 1991).

- J.A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in: idem (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden, 1994) 175-214.
- J.A. Mol, 'De Johanniters fan Snits: nammen, komôf en karrièren', in: R.A. Ebeling, K.F. Gildemacher en J.A. Mol (red.), *Friezen. In bondel stúdzjes oer persoansnammen*, Fryske Nammen 10 (Leeuwarden, 1996) 117-154.
- J.A. Mol, 'Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden, 1994) 259-288.
- S. Muller Hzn., *De indeeling van het bisdom Utrecht*, dln. 1 en 2 van: J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1915).
- W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951).
- P.N. Noomen, 'Consolidatie van familiebezit en status in laat-middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden, 1994) 73-174.
- P.N. Noomen, *Koningsland en heiligenland. Geografische aspecten van middeleeuws Friesland* (dissertatie in voorbereiding).
- P.N. Noomen en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania (Aebingha van Hijum, Aebingha van Blija)', *Genealogysk Jierboek* 1994, 141-163.
- P.N. Noomen en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania (Aelua van Witmarsum, Aelua van Bornwerd)', *Genealogysk Jierboek* 1995, 141-176.
- Oudfriese oorkonden IV*, O. Vries ed. ('s-Gravenhage, 1977).
- R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie* (Utrecht/Antwerpen, 1954).
- J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friese vrijheid (Friesland onder Karel V)* (Groningen, 1907).
- G. Verhoeven, 'De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland', *Fryske Nammen* 8 (1989) 75-108.
- E. Verwijs, *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen* (Utrecht, 1869).
- S. Voolstra, 'Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping', in: *Uyt Babel gevloeden, in Jeruzalem ghetogen*, W. Bergsma en S. Voolstra ed. (Amsterdam, 1986) 17-35.
- K. Vos, *Menno Simons, 1496-1562. zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden* (Leiden, 1914).
- S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland: een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden, 1996).